
Erik Schultz

Institut for Psykologi, Københavns Universitet

Lad den, der er tilregnelig, kaste den første sten

”En tiltalt forsvare sig i retten ved at påberåbe, at hans ugering skyldes hans elendige opvækstvilkår i et fattigkvarter i København. Betinget af disse livsbetingelser kunne han ikke have handlet anderledes, end han gjorde. Hertil svarer dommeren: Betinget af mine opvækstbetingelser i Hellerup i et velbjerget akademisk miljø, kan jeg ikke handle anderledes, end at dømmes Dem.”

Denne anekdote er efter sigende populær blandt filosofistuderende, når de beskæftiger sig med problemerne i spørgsmålet fri vilje/determinisme. En mulig tolkning af anekdoten er, at et determinismesyn må gennemføres for al menneskelig handling, hvis man skal være konsekvent. Man kan ikke lunefuldt operere med små frihedsnicher i en gennemdetermineret verden. In casu tildeler den tiltalte dommeren fri vilje i kraft af gode livsbetingelser og sig selv determineret skæbne i kraft af dårlige ditto. Dommerens lakoniske svar efterlyser måske således konsekvens i anklagedes standpunkt. Er opvækstbetingelser determinerende for vore handlinger, må det gælde alle handlinger for alle mennesker.

En anden mulig tolkning af anekdoten går lidt dybere i problemet. Tiltalte regner måske med, at hans appel kan påvirke dommerens handling. Det synspunkt kan godt rummes i determinismens regi. En udtalt appel i mellem menneskelig kommunikation kan nemlig betragtes som et moment i et determinerende felt af kræfter, der ville være anderledes foruden appellen. Konsekvensen af dette synspunkt er imidlertid, at en dom som skyldig vil kunne påvirke tiltaltes fremtidige handlinger anderledes, end en dom som utilregnelig vil, uanset om tiltalte kunne gøre for den allerede udførte ugering. Der er derfor i filosofisk forstand ingen logisk nødvendighed mellem handlefrihed og skyldighed; man kan uden at være inkonsekvent gøre en person ansvarlig for at gøre det, han gør, uden samtidig at skulle mene, at personen kan gøre for, at han gør det, han gør. Denne pointe er efter min mening central i eksistentiel tænkning. Jeg vil senere uddybe det i min diskussion med artiklen.

Bertelsen har efter min mening ret i at placere megen psykologisk tænkning på determinismens scene, og jeg har ingen problemer med at følge ham i hans organisationsdynamiske opgør hermed. Spørgsmålet er imidlertid, som allerede anslået, om Bertelsen har ret i, at det kræver et sådant opgør at bringe kompatibilitet mellem

retsvidenskabens sontring mellem tilregnelighed og utilregnelighed og traditionelle psykologiske og filosofiske positioners determinisme. I streng forstand er det næppe påkrævet, hvilket Bertelsen måske også selv nogle gange mener i kraft af overvejelserne over den bløde determinismes ”knudepunkt af kræfter”. (pp. 29-30).

Under alle omstændigheder finder jeg, at Bertelsen har ret i sin psykologiske indsigt, og jeg nyder altid at tilegne mig hans imponerende kompatibilitetsbestrebelse. Selv har jeg (Schultz 1988, 1998), som andre gode kolleger, argumenteret for, at psyken i sig selv er en frihedsagent i verden, hvilket indebærer, at hvor som helst et psykisk moment deltager i udførelsen af handlinger eller opførelse, kan en principiel frihed påberåbes, undertiden i meget ringe grad, andre gange i høj grad. Selv den mest banale følelse som handlingstilskynder bærer jo den af Engelsted påpegede affektblokering i sig. (Engelsted, 1988, pp. 168f).

Kødet er skrøbeligt

Vi bæres rundt i verden af en krop, som har så mange sære ting for, og som vi ofte må styre, så vi ikke bare bæres, men også selv bærer. Det beskriver Bertelsens model fint. Det, der bærer oppefra må konstitueres af det, der bærer nedefra, så det, der er oppe kan organisere – eller i hvert fald få medindflydelse på - den konstituering, der er nede. Og det vi retter ud rettes ind udefra, så vi retter os og bliver retskafne.

Skulle jeg endelig komme med en principiel indsigelse overfor Bertelsens organisationsdynamiske model, måtte det være i nogle problemer med dens meget generelle status. Så vidt jeg kan se lykkes det meget overbevisende at indlæse retsvidenskabens begreber i modellen, men det lykkes vel kun, fordi Bertelsen afgrænser problemfeltet mellem psykologi og retsvidenskab, som han gør.

Fra psykologiens side kan man jo for eksempel interessere sig for kødets tilbøjeligheder. Hvornår er udførelsen af disse en ugering? Hvis en kvinde i Nordjylland skulle gå hen og blive gravid med en mand, hun ikke er gift med, er hun ganske uskyldig. Hvis en kvinde fra Nordnigeria gør det samme, er hun skyldig. Bertelsen afgrænser sig imidlertid fra diskussionen om gerninger/ugeringer, fordi han kun interesserer sig for tilregnelighedsaspektet. Afgrænsningen er ganske klar hos Bertelsen; man kan se den i note 1 p. 43. Så er spørgsmålet imidlertid, om denne afgrænsning truer med at gøre forbrødringen mellem retsvidenskab og psykologi for triviell. Bertelsen siger: (p. 42):

Lovbestemt social orden giver ingen mulighed for blødere bestemmelser, f.eks. at man kunne overholde loven (i betydningen at der er valgfrihed mht om det gælder for én selv), eller at man burde overholde loven (i betydningen at det er op til én samvittighed at afgøre, om man mener, man selv bør overholde loven).

Sokrates og Jesus ville ikke overholde loven, blev dømt og henrettet. Alligevel formoder jeg, at de scorer ret højt i Bertelsens 1pp-1pp, uagtet at de ikke "ved... egne vedholdende præstationer og vilje" ville "udforme et tilværelsesprojekt, der er afstemt med vores sameksistente tilværelsesformer" (p. 48).

Et spørgsmål til Bertelsen kan her være: Er det overhovedet interessant at lave en kompatibel videnskab mellem retsvidenskab og psykologi, som ikke først har medtænkt spørgsmålet om forholdet mellem psykens fordringer og lovens fordringer på en sådan måde, så lovens fordringer er underordnet psykens? Denne underordning, som jeg har argumenteret for (Schultz, 1988, 1998) kan ikke medtænkes i Bertelsens model. Mit synspunkt indebærer, at loven kun kan være moralsk legitim, hvis enhver potentiel tiltalt – og det vil sige os alle – har medansvar for loven. Til situationen i Nordnigeria kunne man således spørge: Har alle inklusive kvinderne gennem en rimelig demokratisk orden været med til at formulere loven? Hvis dette ikke er tilfældet, tjener loven selvbestaltede magtgruppers særinteresser, og er derfor moralsk illegitim. Det virker ikke rimeligt at lave retsvidenskab uafhængigt af moralske overvejelser, og de moralske fordringer, som psyken stiller, må psykologien udforske. Jeg finder det derfor ikke rimeligt at afgrænse sig fra de moralske problemer og gemme dem til en anden gang, sådan som Bertelsen gør det i noten side 42.

Forholdet mellem tilregnelighed og fri vilje

Som sagt er jeg enig i synspunktet om den relative frihed, som Bertelsens organisationsdynamiske model tildeler mennesket. Men som også antydte tidligere finder jeg ikke nogen principiel modsigelse mellem libertarianisme og determinisme i menneskeligt samvær, hvilket Bertelsen måske også anerkender lidt gennem overvejelserne om den bløde determinisme (pp. 29-30).

For diskussionens skyld vil jeg nu være djævelens advokat ved både at stille mig i en hård libertarianistisk og en hård deterministisk position og argumentere for principiel kompatibilitet i denne syntese.

Iført denne advokatkappe mener jeg altså, at verden gennemført er et determineret felt af hændelser. Samtidig plæderer jeg for, at mennesker er gennemført frie agenter, der derfor altid er fuldstændig tilregnelige og ansvarlige. Ved at påtage mig denne sag opfatter jeg mig som advokat for ekstrem eksistentialisme.

Verdens felt af determinerende kræfter har forårsaget, at jeg blev født med en hel masse potentialer; med en hel

masse talenter, om man vil. Andre determinerende kræfter gik formende ind i min opvækst og dannede mig til den, jeg er.

En meget vigtig determinerende kraft kan nu påvirke min livsbane. Jeg tilspørges: "Vil du være den, du er, eller vil du ikke være det?"

Som konsekvent determinist mener jeg selvfølgelig ikke, at det er mig beskåret selv at vælge, om jeg vil eller ikke vil. Men som konsekvent determinist kan jeg hævde, at hvis dette spørgsmål forårsager, at jeg bliver den, jeg er, bliver jeg til et ansvarligt menneske. Det er sandsynligt, at mange mennesker påvirket af spørgsmålet forbliver i en tro på, at de er en anden, end de er, fordi de grundet deterministisk nødvendighed ikke kan andet. I det tilfælde forbliver de uansvarlige for deres liv, men hvis spørgsmålet grundet deterministisk nødvendighed påvirker andre mennesker til at blive den, de er, er de fra nu af ansvarlige for deres liv.

Vil du være dig selv, eller vil du ikke? Eksistentialistisk set er det det eneste, vi kan vælge imellem, givet vor determinerede kastethed. Som gennemført determinist kan jeg end ikke vælge dette frit, men hvis talenter i min udrustning påvirket af spørgsmålet forårsager, at jeg bliver den, jeg er, vil jeg fra nu af være et ansvarligt menneske.

Nu er jeg selvfølgelig iført en advokatkappe som forsvarer for et deterministisk synspunkt, jeg bestemt ikke selv indtager, for jeg mener jo at friheden opstod i verden med psykens opståen. Jeg finder imidlertid, at eksistentialismens fortale for principiel frihed og ansvarlighed rummer en indsigt, man er nødt til at anerkende, uagtet mange gode argumenter for lokale begrænsninger i friheden og ansvarligheden. Jeg smider derfor kappen igen, og går videre med nogle betragtninger, som jeg selv står inde for.

I Holbergs "Jeppe på Bjerget" møder vi bonden Jeppe, der drikker. Holberg er berømt for i dette drama at forsvare såvel et determinismesynspunkt som et frihedssynspunkt. Folk siger nok, at Jeppe drikker, men de siger ikke hvorfor. Hvilke kræfter forårsager hans drikkeri? Dette er determinismetænkning.

I en pragtfuld scene giver Jeppe imidlertid sine ben skylden for sin last, og her ironiserer Holberg over determinismesynspunktet. Jeg vil ikke hen til Jacob Skomager og have en dram, men mine ben vil. Med andre ord: Det er ikke mig, der vil, det er min krop.

I anekdoten siger den tiltalte noget i retning af: Det er ikke mig, der begik ugerningen, det er mine opvækstbetingelser.

Uanset positionering i determinismediskussionen kaster eksistentialismen nu terningerne på følgende måde. Til Jeppe siger den: Det er rigtigt nok, at det er din krop, der vil drikke, men du er din krop. Vil du stå til ansvar for denne kendsgerning, eller vil du ikke? Til den tiltalte i anekdoten siger den: Det er rigtigt nok, at din ulykkelige barndom forårsagede din ugerning, men du er din ulykkelige barndom. Vil du stå til ansvar herfor, eller vil du ikke?

Lad os blive ved den tiltalte i anekdoten. Hvis han har potentiale til at tage ansvaret for, at hans opvækst er ham, kan han nu udvikle sig videre i livet som et ansvarligt menneske. Hvis han fortsætter med at skyde skylden for sine (u)gerninger på konstituerende kræfter nedefra eller indadgående kræfter

udfra eller et processuelt resultat af disse kræfter, fortsætter han sin skæbne som uansvarligt menneske blandt mennesker.

Jeg mener eksistentialismen gennem sådanne overvejelser har en vigtig pointe. Som Bertelsens organisationsdynamiske model så rigtigt beskriver ved sin moderate "gyldne middelvej" mellem frihed og determinisme, er sagen jo den, at vi mennesker altid er underlagt et voldsomt pres fra krop og omgivelser, der i princippet i konkrete tilfælde vil kunne vælte selv den mest tilregnelige over i utilregnelighed. Det er en umoden illusion at tro, at man som menneske er fuldt tilregnelig i alle tænkelige situationer. Så utilregnelige er vi alle. (Vi er alle syndere, som de kristne udtrykker det). Det er imidlertid ikke nogen umoden illusion at ville tage ansvaret for det man gør, og dermed er, i alle tænkelige situationer. Så er man stadig principiel utilregnelig, men dog ansvarlig. Man tager ansvaret for sin principielle utilregnelighed.

Ansvar og tilregnelighed indgår derfor efter min mening en uskøn alliance i retsvidenskaben, og psykiatere og psykologer leger med, når de indvilliger i at bedømme, om folk er tilregnelige. Det er der ingen af os, der er. Men de af os, der er i stand til at tage ansvaret for, hvad vi er, har udviklet os til ansvarlige mennesker.

Derfor synes jeg egentlig, at det er synd, hvis den tiltalte i anekdoten fratages muligheden for at udvikle sig til ansvarligt menneske, og det sker, hvis omgivelserne undlader at kræve ham til ansvar for sine handlinger. Derved reducerer man ham til en blandt mange genstande i verden, der ikke kan tage ansvar. En stor sten, der falder ned i hovedet på et menneske, og slår det ihjel, kan ikke stilles til ansvar, for "ugerningen" skyldes tyngdekræften. Et menneske, der slår et andet menneske ihjel, kan ikke stilles til ansvar, hvis ugerningen skyldes opvækstens determinerende kræfter eller andre determinanter. Dette menneske er reduceret til mineralriget. Er det det, tiltalte ønsker at blive med sin appel? Jeg synes, at det er bedst at behandle ham som et menneske, ved at påvirke ham til at tro på, at han er et menneske. Som sådan er han naturligvis i tilspidsede situationer utilregnelig, som vi alle er, men derfor kan han ligegodt opmuntres til at være et ansvarligt menneske, ved at vedgå, at han er det, han gør. Kun sådan har han på sigt chancen for at gøre noget andet og dermed blive noget andet.

Disse betragtninger forhindrer dog ikke, at man i forskellige grader kan tilgive et ansvarligt menneske hans ugerninger, og at vedkommende selv gennem religiøs orientering kan tro på, at tilgivelse findes. Og kapaciteten til at tro på og give tilgivelse er bedst udviklet hos de af os, der har taget ansvaret for, at vi selv er principielt utilregnelige syndere. Det er flot at tilgive, men ikke at tillade ansvarsforflygtigelse.

Jeg mener faktisk, at vi i psykologien har en viden om menneskets natur, der burde få os til at problematisere retsvidenskabens uklare skelnen mellem tilregnelighed og utilregnelighed, i stedet for at bringe os i kompatibel position, ved at understøtte denne skelnen gennem overvejelser over styrkeforholdet mellem nedefra og oppefra henholdsvis indefra og udefra. Ansvarlige mennesker bliver vi først, når vi tager ansvaret for hele det kraftfelt, vi ikke kan gøre for, for først da har vi valgt os selv, og først da har vi mulighed for af

og til at styre kraftfeltet i den udstrækning vort styringstalent er konstitueret og løbende næret af vor ansvarlighed.

Referencer

- Engelsted, N:(1989): *Personlighedens almene grundlag II*. Aarhus Universitetsforlag.
- Schultz, E:(1988): *Personlighedspsykologi på erkendelsesteoretisk grundlag*. Kbh: Dansk Psykologisk Forlag.
- Schultz, E:(1998): *Frihed og bånd i menneskelivet*. Kbh: Dansk Psykologisk Forlag.